

‘Kunst is, in alle culturen buiten het westen en in alle tijden buiten nu, iets wat je meemaakt, iets waar je actief aan deelneemt en waarbij de scheiding tussen kunstenaar en publiek niet bestaat. Kunst heeft binnen zo’n benadering de vorm van een ritueel.’

(Merlijn Twaalfhoven, Boekman, zomer 2007)

Een moment van ons tweeën

Volgens kunstenaar Ida van der Lee leeft er een sterke behoefte aan nieuwe rituelen rond dodenherdenking. Op haar initiatief creëerden kunstenaars en nabestaanden in het kader van Allerzielen Alom collectieve gedenkplekken op vijf begraafplaatsen en crematoria in Noord-Holland. ‘Ik denk dat dit heel veel mensen heel goed doet. Zelf zou ik elk jaar wel mee willen doen’, aldus een van de deelnemende nabestaanden in Schagen.

Schagen, 3 november 2007, de dag na Allerzielen.

‘Heb je zelf nog iemand herdacht, vanavond?’ De vraag van Ida van der Lee overvalt me vreemd genoeg toch nog. Een paar uur lang heb ik rondgewandeld op het Yarden Crematorium Schagerkogge in Schagen. Ontroerd heb ik zitten luisteren naar de namen van overledenen die werden gezongen bij de *Vuurcirkel* van Reinier Kurpershoek; verstild heb ik rondgekeken in het *Hiernamaals* – naar een idee van Harm Hajonides – en bewogen heb ik naar de intieme verhalen geluisterd van nabestaanden uit Schagen. Zij herdachten op deze avond met zelf vormgegeven reliekhuisjes hun overleden dierbaren.

Maar aan herdenken kwam ik zelf (nog) niet toe. En dat lag zeker niet aan de ambiance. Want de gastvrouwen die, herkenbaar aan hun lampions, de bezoekers opvingen en hen als gidsen door dit fictieve dodenrijk begeleidden, waren innemend; de stijlvol verlichte bomen gaven je het gevoel in een betoverend sprookjesbos beland te zijn en alle activiteiten ademden een waardige sfeer, waarin zowel de levenden als ook de doden zich thuis voelden.

Yarden Crematorium Schagerkogge.

Net buiten het stadje Schagen, gelegen in de kop van Noord-Holland, ligt het terrein van het Yarden Crematorium Schagerkogge.

Wie op deze avond vanuit Schagen kwam aan fietsen, zag al van verre dat er hier iets bijzonders aan de hand was. Het lichtdecor straalde op afstand een magische gloed uit. Eenmaal op het terrein zelf vormden de subtiel gerangschikte lichtbronnen diverse patronen, die al naar gelang je eigen positie op het terrein, vanzelfsprekend mee veranderden.

Omgeven door weilanden oogt Schagerkogge als een romantisch parkje. Een lange, statige oprijlaan voert langs een vijver naar het crematorium, een bescheiden gebouw dat in het hart van het park is gepositioneerd. Over het licht glooiende terrein slingert een pad langs open grasvelden, zorgvuldig aangelegde boompertjes en kleine verhogingen. Er zijn hier geen traditionele graven aanwezig, wel urnengraven, urnenmuren en strooiplekken.

Aan het begin van de oprijlaan lag er op deze avond een rafelig tapijt van herfstbladeren, dat bedacht en uitgevoerd was door Ilona Kröber. Je zou het

een gecombineerd symbool van gastvrijheid en vergankelijkheid kunnen noemen.

Iedere bezoeker kreeg bij binnenkomst van de organisatie een papieren zakje uitgereikt met daarin een neptheelichtje, dat overigens vervaarlijk echt flakkerde. Met het zakje stevig in je hand geklemd, voelde je je vanaf dat moment verantwoordelijk voor een overleden ziel. Onafscheidelijk zouden we vanaf nu getweeën over het terrein dwalen.

Ergens aan het eind van de oprijlaan ontwaarde je het kledingmonument van Ite Langeland. Klassiek, Hollands wasgoed, bedrukt met begrippen als opa, moeder, held en minnaar, wapperde gemoedelijk in de lucht, aangespoord door een vriendelijk briesje. Het had iets ludieks, iets speels, iets terloops. Te lang wilde ik er echter niet bij stilstaan. Het zou zomaar iets spookachtigs kunnen krijgen. Mij schoten beelden door mijn hoofd van hoe ik als kind - samen met mijn broer spelend op zolder - met ondergoed en beddengoed spookkasten in elkaar knutselde.

Langs het crematoriumgebouw doorlopend, kwam je in een hoek terecht waar de vuurwinkel en de vuurcirkel stonden opgesteld. In de vuurwinkel waren kaarsen en lampjes te koop. Daarnaast kon je er de naam van een overledene op een velletje papier schrijven – eventueel aangevuld met de woorden die je tot hem of haar zou willen richten.

Wie dat wilde kon plaats nemen op een van de kleine houten stammen rondom een open vuur, dat omgeven was door een cirkelvormige, op ijzeren poten staande, installatie. Een driestemmig koortje zong de opgeschreven namen en woorden, waarna men de briefjes in het vuur wierp. 'Mijn geliefde, mijn geliefde, mijn geliefde', klonk het licht bezwerend, toen ik plaatsnam bij de vuurcirkel. Zonder dat ik wist wie deze woorden had opgeschreven, voelde ik een diepe betrokkenheid met degene die op dat moment zijn overleden geliefde herdacht.

Mijn grote hart

Naast het werk van zo'n 45 kunstenaars deed Allerzielen Alom een nadrukkelijk beroep op de inbreng van nabestaanden. Op een van de aangelegde strooiplekken van Schagerkogge had een aantal jonge vrouwen uit Schagen elk een eigen reliekhuisje ingericht, ter nagedachtenis aan een overleden dierbare. De huisjes waren ter beschikking gesteld door de organisatoren van het project en konden naar eigen creatieve inzichten worden ingericht en aangekleed.

Yvonne, een van de nabestaanden, had wenskaarten met het opdruk 'met oprechte deelneming' naast en onder elkaar opgehangen. Ze vormden zo een galerij van intieme herinneringen. Dit gold evenzo voor de geprinte rij e-mails, waarmee ze iedereen op de hoogte had gehouden van het ziekteproces van haar vorig jaar overleden echtgenoot. Je hoefde niet alles te lezen, om toch de intensiteit van het geschreven te doorvoelen.

Zo'n vijftig vrienden en kennissen waren op haar uitnodiging voor de herdenking afgekomen. Iedereen had zelf wat te eten en te drinken meegenomen. 'We maken er een gezellig onderonsje van', aldus een van haar vriendinnen, die dit een heel mooie manier van herdenken vond. 'Het is heel knus en gezellig. We zijn een vrienden- en kennissenkring die altijd veel samen heeft gekampeerd, dus in die zin herinnert dit aan de keren dat we lekker bij het kampvuur zaten. Dit zou ik zo wel elk jaar willen doen.'

Een andere nabestaande had de familiestamboom van haar in 1983 op 45-jarige leeftijd aan kanker overleden vader als uitgangspunt genomen. Aan iedere bezoeker van haar tentje vertelde Patricia McKenzie enthousiast over haar Schotse afkomst, en over haar vaders hobby's en diverse werkzaamheden. Een speciale plek werd ingenomen door een groot vel papier – 'mijn grote hart', noemde ze het – met daarop foto's van en herinneringen aan andere overledenen. Daaronder de vader van het vriendje van haar zoon, en haar eigen stapmaatje van vroeger, die jaren geleden op 28-jarige leeftijd overleed.

De sfeer op de strooiplek was gemoedelijk en iedereen was er meer dan welkom. Naast familieleden, vrienden en kennissen liepen ook de overige bezoekers in en uit. Sommige stelden geïnteresseerd vragen, anderen liepen liever zwigend rond.

Simone Rietveld had niet alleen de avond, maar de hele dag gebruikt om te herdenken. Haar tentje en reliekhuisje plaatste ze bewust precies op de plek waar de familie zes jaar geleden de as van haar vader had uitgestrooid. Ze wist meteen, toen ze van het Allerzielen project hoorde, dat ze daar wilde staan, naast de boom met het vogelhuisje. De voorwerpen die ze heeft neergezet verbeelden de herinneringen aan haar vader. Denkt ze aan hem, dan denkt ze aan het schilderij dat hij ooit zelf maakte, maar ook aan zijn lievelingseten, waaronder erwtensoep, zuurkool met worst en Bastognekoeken. En aan wat hij schreef, dichtbundels en een boek, getiteld 'Zwarte bladzijde', waarin hij zijn traumatische oorlogsherinneringen verwerkte.

Dat er publiek langskwam en mensen bij haar naar binnenkeken vond ze geen probleem. 'Ik vind het juist prettig om dit te delen. Net stond ik zelfs met twee vreemde mannen het lied van Wim Sonneveld, waarin hij zingt over het dorp van zijn vader, hardop te zingen.' Het was het favoriete lied van haar vader en ze had de tekst ervan bij haar reliekhuisje opgehangen.

Terwijl ze tussen de middag net als alle anderen nog even naar huis had kunnen gaan, besloot ze toch op het terrein achter te blijven. Simone: 'Ik zat toen even helemaal alleen hier op het luchtbed en voelde heel sterk dat mijn vader bij me was. Het was echt een moment van ons tweeën.'

Boven en onder de grond

Wie rondsloenterde op Schagerkogge kwam af en toe vooral ogen tekort. Speciale schijnwerpers gaven bomen en struiken een mooie, lichtblauwe gloed; kijkend over de vijver zag je kleurrijke, abstracte beelden die van binnen uit de aula van het crematorium geprojecteerd werden en wanneer je niet oplette zou je zomaar het scherm gemist hebben, waarop de bekroonde animatiefilm *Vader en Dochter* van Michael Dudok de Wit werd vertoond. Het scherm stond iets te ver van het pad op een groot grasveld opgesteld en niemand kwam helaas op het idee om er naar toe te lopen.

Voor het bijzondere geluidsproject van Nienke Rooijackers had misschien een apart zithoekje geschapen kunnen worden. Wie met behulp van een Ipod al lopend naar haar hoorspel over een ongebooren baby wilde luisteren, raakte lichtelijk gedesoriënteerd. Tegelijk rondkijken en er naar luisteren was iets teveel van het goede. Eenmaal rustig gezeten op een bankje, met mijn ogen dicht, kwam het indringende verhaaltje beter tot zijn recht.

Op een wat verloren plek zat muzikant Christos, omgeven met diverse percussie instrumenten. De geluiden die hij uit de aanwezige klankschalen liet opklinken, troffen nog het beste de sfeer van deze avond. Hij koos, volgens eigen zeggen, al improviserend voor bepaalde melodieën en klankkleuren, soms Afrikaans, soms meer Indonesisch. 'Ik probeer gewoon iedereen die boven en onder de grond zit, tevreden te stellen', zo vertelde hij met een lichte twinkeling in zijn ogen.

Vervolgde je het pad langs de vijver, dan kwam je uit bij Het hiernamaals. Met eenvoudige middelen, waaronder bamboestokken, stobalen en kistjes werden afgescheiden 'kamers' geschapen, waar bordjes met tekstopdrachten bij geplaatst stonden. Bezoekers werden uitgenodigd om een kaars neer te zetten bij een kamer c.q. tekst die men zelf het best vond passen bij de persoon die men wilde gedenken. Het merendeel van de gekozen teksten was luchtig, maar toch ook een tikkeltje gekunsteld. Een zin als 'het paviljoen van het almaar goede, waar het goede geen oponthoud kent', roept bij mij geen speciale associaties of emoties op.

Mijn laatste stop was Passiepost, een project van Margreet Bouwman, Marissa Rappard en Eefke Neurink. Hier bestond de mogelijkheid om met allerlei mooie materialen een postpakketje te maken voor iemand van wie je wist dat hij of zij een overleden ook gekend had. Verschillende bezoekers zaten druk te knippen en te plakken. Er was vanavond bij velen duidelijk een snaar geraakt.

Het rondje om de vijver voltooiend keek ik nog een laatste keer naar het bootje dat de hele avond tussen de oevers van de vijver op en neer voer. In de Griekse mythologie heeft Charon de veerman, zoals bekend, de taak om de doden de Styx over te zetten naar het schimmenrijk. Een keer zag ik een meisje naast de jongen op de boot staan, maar deze ging verder volledig zijn eigen gang. Charon en ook Cerberus, zijn driekoppige hond die gelukkig in geen velden of wegen te bekennen was, kun je ook maar beter met rust laten. Over het geheel genomen was vooral de nadrukkelijke aanwezigheid van het vuur opvallend te noemen. In de vorm van fakkels, vuurkorven, vuurgoten en kaarsen die langs de paden stonden opgesteld, drijvend houtvuur dat op het water van de vijver dreef en zogenaamde *skylanterns* die in de lucht zweefden.

De aanwezigheid van al dat vuur had overigens allerm minst een bedreigende of angstaanjagende uitwerking. Het was tegelijkertijd vanzelfsprekend en mysterieus. De dood, het leven en het vuur, vierden deze avond hun eeuwenoude, onlosmakelijke verbond.

Terwijl velen binnen de beeldende kunst vinden dat het gebruik van vuur en diverse lichtbronnen iets te makkelijk is, vindt Van der Lee juist dat er een oerkracht uit spreekt. 'Ik vind het zelf bij een crematie altijd zo raar dat je het vuur niet ziet. Het vuur is toch juist een heel sterk spiritueel gegeven, met een louterende werking. In veel Aziatische landen schromen ze niet om het vuurgebeuren groots aan te pakken. Hier stoppen we het vuur angstvallig weg.'

Ook in de westerse omgang met licht zou Van der Lee graag een andere benadering zien. De overdosis aan lichtjes zonder inhoud die kenmerkend is voor onze kerstsfeer, kan haar niet bekoren. Mensen beleven, mede daardoor, de diepere betekenis van het licht niet meer.

Afscheid nemen bestaat niet

We leven onomstotelijk in een tijd van collectieve rouwverwerking. Wat Ida van der Lee daarbij keer op keer opvalt is de vormarmoede van het gebeuren. Onbegrijpelijk vond ze het dat niemand bij de herdenking van prinses Diana het plastic pakpapier van de bloemen haalde, die over het hele plein voor het paleis lagen uitgestald. Wie vindt het nou prettig om naar een stapel plastic te kijken, vraagt ze zich af?

Van der Lee: 'Ik vind eigenlijk dat er een soort opvoeding moet komen voor hoe je een begrafenis of crematie mooi vormgeeft. Ik zie schoonheid in dit verband als een belangrijk begrip. Je hebt schoonheid in de kunst, maar ook schoonheid en troost. In het woord schoonheid zit het woord schoon, in de zin van loutering. Wanneer je, door iets schoon te maken, het mooie tevoorschijn laat treden, dan heeft dat een helende werking.'

Van de collectieve plekken op Allerzielen Alom heeft de vuurcirkel voor mijn gevoel nog de meeste potentie om tot een erkend ritueel uit te groeien. Elk van de primaire elementen heeft een waarde op zich en tevens een duidelijke functie als deel van het geheel. De eenvoud van de cirkelvormige installatie, de oerkracht van het vuur, de emotionele zeggingskracht van het gezang en de eigen inbreng van de nabestaanden in de vorm van namen en teksten, dit alles vormt samen een mooi holistisch geheel. Zelf had ik met gemak een uur kunnen blijven zitten om te luisteren naar het a-capella koortje en te kijken naar de licht gekleurde vlammen. Mijn eigen geheugen zat die avond in Schagen op slot. De namen van twee overledenen die ik, zo realiseerde ik me pas de volgende dag, had kunnen en willen herdenken, kwamen die avond niet in me op. Te zeer werd ik in beslag genomen door al het moois dat er te zien was, door de bijzondere verhalen van de nabestaanden en door de magische sfeer die er over het terrein hing, als een beschermende nevel van louterende energie. Zelfs de nachtelijke hemel leek te glimlachen. De verrassend goed zichtbare sterren zonden verlichtende gedachten.

Bij de vuurcirkel had ik allereerst graag Ruud herdacht. Hij was een van de beste vrienden, en de vaste bridgemaat, van mijn vader. Ik kende hem, zijn vrouw en hun drie dochters vroeger heel goed, maar had het contact met hen verloren. Ruuds crematie verliep ingetogen en was uiterst sober vormgegeven.

Er was dit jaar ook een sterfgeval in mijn eigen familie. Harry, mijn zwager, de man van mijn enige zus, benam zichzelf totaal onverwacht het leven, zijn vrouw en zijn drie puberdochters in verslagenheid achterlatend. 'Waar is de brief', zeiden mijn nichtjes alledrie, zo vertelde mijn zus later, toen het tot hen doordrong hoe hij was heengegaan. Maar er was geen brief.

Ik weet dat mijn zus en mijn nichtjes nog steeds kracht ontlenuen aan de woorden uit het lied 'Afscheid nemen bestaat niet' van Marco Borsato. Ze hadden het lied voor de kerkdienst uitgekozen en maanden later zetten ze het nog steeds op, als ze samen in de auto zitten. Hun eigen motivatie voor dit nummer staat natuurlijk helemaal los van de intenties van het Allerzielen Alom-project, maar 'Harry, afscheid nemen bestaat niet' hadden mijn verzoekwoorden geweest kunnen zijn bij de vuurcirkel.

Het levende contact

De zogenoemde Community Art-projecten – waar Allerzielen Alom een voorbeeld van is – winnen de laatste jaren duidelijk aan populariteit in Nederland. Naast het bereiken van ‘nieuwe publieksgroepen’, speelt het streven naar ‘sociale cohesie’ een rol, in deze door de overheid gestimuleerde ontwikkeling.

Wat binnen deze alternatieve kunstprojecten centraal staat is ‘het levende contact’ tussen de toeschouwer en het kunstwerk. Het streven is een toeschouwer die geen toeschouwer blijft, maar ter plekke participeert en door zijn actieve inbreng mede bijdraagt aan de totstandkoming en vormgeving van het kunstwerk.

Gaat het in de meer gevestigde kunst(uitingen) voornamelijk om de introspectie en intentie van de autonome kunstenaar, bij Community Art geeft de kunstenaar zijn autonomie voor een deel bewust prijs om ruimte te scheppen voor de dialoog met het ‘publiek’. Wat het in kunstzinnig opzicht oplevert, is niet altijd even helder benoembaar en nogal lastig te beoordelen. Iedere ‘ontmoeting’ binnen deze context is immers uniek, vluchtig en slechts waarneembaar c.q. invoelbaar voor de direct betrokkene(n). Maar in die zin verandert er wezenlijk ook weer niet zoveel, aangezien ook bij de meer klassieke presentatievormen, zoals het museum of het theater, de toeschouwer uiteindelijk net zo solitair zijn emoties en ervaringen ondergaat. Het actief participeren van het publiek creëert echter wel degelijk een geheel nieuw spanningsveld. Het dwingt de kunstenaar tot meer alertheid en openheid, net zoals het de toeschouwer tot meer zelfwerkzaamheid en betrokkenheid verleidt. Is er sprake van ‘lage’ of ‘hoge’ kunst? Het populaire begrippenpaar heeft me vanaf het begin kunstmatig toegeschenen. Kunst onttrekt zich per definitie aan zo’n indeling.

In het Allerzielen Alom-project stond de rituelen scheppende potentie van kunst voorop. Volgens voorstanders van Community Art is dit een wezenlijk aspect van de nieuwe benadering. Het integreren van diverse kunstwerken met de dodenherdenking had op bijna vanzelfsprekende wijze een louterende werking op alle deelnemers, bezoekers en kunstenaars. Misschien kwam dit omdat spiritualiteit en kunst intrinsiek aan elkaar verwant zijn. Bij beide gaat het om de emotionele verweving van persoonlijke en universele ervaringen; beide kunnen opgevat worden als de gestileerde antwoorden op de rationeel onbeantwoorbare vragen van leven en dood, en beide zijn rituele pogingen om de mysteries van het bestaan te doorgronden? Bestaat er tot slot zowel binnen de kunst als de religie een sterker thema dan de dood?

Al te vergaande conclusies trekken omtrent de waarde van deze nieuwe presentatievormen is in dit stadium nog te prematuur. Community Art is een kunsttak in ontwikkeling. Veel bezoekers van Allerzielen Alom in Schagen keken wat onwennig rond, sommigen participeerden schoorvoetend. De meeste makers leken nog op zoek naar een eigen weg. Een nieuw elan was echter sterk voelbaar, een vernieuwde kunst ligt in het verschiet.

François Stienen
Amsterdam, 16 december 2007